

KNAPP ÉVA

Palingenius *Zodiacus vitae*-je a régi magyar irodalomban

Marcellus Palingenius Stellatus itáliai humanista, a *Zodiacus vitae*¹ című, számos kiadást és fordítást megért, évszázadokon át Európa-szerte kedvelt tanköltemény (filozofikus poéma, eposz, „nagyeposz”) szerzője az európai irodalom történetének rejtélyes alakjai közé tartozik. Életrajzi adatai jelentős részben bizonytalanok,² a személyére vonatkozó, biztosnak tekinthető tények nagyrészt magából a műből származnak. Alakjához különféle, jobbára legendás történetek kapcsolódnak. Palingenius orvos volt, s X. Leó pápa idejében (1513–1521) Rómában élt.³ Az életére vonatkozó utolsó biztos adat végrendeletének 1537. október 26-ai keltezésé Forliból. Egy 16. századi vatikáni forrás szerint hitetlenként („nihil credens [...]”) Krisztus istenségének tagadójaként („[...] neque divinitatem Christi”) halt meg Cesenában.⁴ Giglio Gregorio Giraldi *Dialogi duo de Poetis nostrorum temporum* (1551) című munkájában közölte azt az „olvasás”-ból merített adatot, mely szerint Palingenius földi maradványaival „kegyetlenkedtek” („in eius cineres saevitum est”) az őt ért impietas vádja miatt.⁵ Ezt többen úgy értelmezték, hogy csontjait halála után kihantolták, és megégették. Erre utalt például az első jezsuiták egyike, a bolognai Francesco Palmio, amikor Palingenius holttestének sorsáról tudósította a rend második generálisát, Diego Laynezt 1558 novemberében.⁶

* A szerző az ELTE Egyetemi Könyvtár tudományos tanácsadója.

1 Kritikai kiadás: PALINGÈNE (Pier Angelo Manzolli dit Marzello Palingenio Stellato), *Le zodiaque de la vie (Zodiacus vitae) XII livres*, Texte latin établi, traduit et annoté par Jacques CHOMARAT (Genève: Librairie Droz S. A., 1996). A kiadást ZV rövidítéssel, római számos kötetjelzéssel és a verssorok számával hivatkozom.

2 Margherita PALUMBO, „Manzoli, Pier Angelo”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 69 Mangiabotti – Marconi, dir. Mario CARVALE (Roma: Istituto delle Enciclopedia Italiana, 2007), 294–298. Életét feltételeken 1500–1551 közé datálják, a legváltozatosabb variációkban. A „Stellatus” névelem alapján születési helyét több lexikon Ferrara tartomány Stellata településére helyezi. Másutt születési helyként Nápolyt valószínűsítik.

3 ZV XI, 846–851.

4 „Marcellus Palingenius Stellatus nihil credens neque divinitatem Christi, Cesenae perfidus mortuus est.” Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Vat. Lat. 6207, 232v.

5 „Legitur quoque Marcelli Palingenij Stellati liber hexametro versu conscriptus [...] post eius mortem in eius cineres saevitum est, ob impietatis crimen.” Giglio Gregorio GIRALDI, *Dialogi duo de Poetis nostrorum temporum* [...] (Florentiae: Calcagnini, 1551), 94–95.

6 „il suo cadavere fu dishumato et publicamente bruggiato”, Franco BACCHELLI, „Note per un inquadramento biografico di Marcello Palingenio Stellato”, *Rinascimento*, 2ª serie, 25 (1985): 275–292; Franco BACCHELLI, „Palingenio e Postel”, *Rinascimento*, 2^a serie, 30 (1985): 309–315; Franco BACCHELLI, „Palingenio e la crisi dell’aristotelismo”, in *Sciences et religions: De Copernic à Galilée (1540–1610)*, Actes

Palingeniust utóbb Jacopo Facciolati (1682–1769) azonosította – valószínűleg tévesen – Pier Angelo Manzoli (Manzolli) személyével.⁷ Egy Joannes Fabriciusnak címzett, 1725 októberében kelt levelében így írt róla:

Ex quo de vero Marcelli Palingenii nomine et patria quaesiisti, nunquam rei hujus curam et cogitationem deposui. [...] Petrus Angelus Manzollus Ferrariensis appellavit se ex more ejus aetatis Marcellum Palingenium; nomenque hoc non temere adscivit, sed anagrammate formavit [...] Pier Angelo Manzolli. Marcello Palingenio. Manzollorum gens, origine Mutinensis, Ferrariensem vicum adhuc incolit. Cum anno 1549. de Fraticellorum secta quaesitum Ferrariae esset, ipse quoque Palingenius accusatus est, et damnatus. Itaque ejus ossa, tumulo educta, igni tradita sunt.

Az összesen mintegy tízezer hexameter terjedelmű eposz első, megjelenési évet nem tartalmazó, feltételesen 1531-re datált velencei kiadása Bernardinus Vitalis tipográfiájában készült a *Zodiacus vitae / pulcherrimum opus atque / utilissimum Marcelli / Palingenii Stellati Poe/tae ad illustrissi/mum Ferrariae du/cem Herculem / secundum, / foelici/ter in/cipit* címmel. A *Zodiacus vitae* az állatöv jegyei szerint tizenkét könyvre tagolt erkölcs-tani, morálfilozófiai poéma. A jegyek az antik római naptárnak megfelelően követik egymást. A részben metafizikai-teológiai, részben tudományos szemléletű epikus „világtükör” (Weltspiegel) szerzője az emberi boldogság és a legfőbb jó (summum bonum) mibenlétét keresi. Foglalkozik többek között a valódi bölcsesség lépcsőfokaival, az élet optimális rendjével és a természetfilozófiával. A boldogság lényegének keresését összeköti tudományos ismeretekkel és metafizikai spekulációkkal, miközben szatirikus hangot üt meg – elsősorban az egyházi képmutatást (álszenteskedést) illetően, mindekelőtt a pápa és Luther Márton ellenében, akiket egyaránt a béke megzavaróinak és háború okozóinak tart.⁸ Egy mondatban összegezve, a mű lényegében a kereszténység neoplatonikus ártértelemezése az antikvitás ismeretében, az üdvtörténet mellőzésével.⁹ A verses argumentum szerint az első, bevezető könyv (*Aries*) után a második könyv (*Taurus*) a gazdagság, a harmadik (*Gemini*) az élvezetek, a negyedik (*Cancer*) Venus, az ötödik (*Leo*) a boldogság, a hatodik (*Virgo*) a halál és a nemesség témáját tárgyalja.

du Colloque de Rome (12–14. déc. 1996), 357–374 (Rome: École française de Rome – Paris: De Boccard, 1999), 357–374.

7 Jacopo FACCIOLATI, *Epistolae Latinae* (Patavii: Ex Typographia Seminarii, 1765), 163–164, vö. még 173.

8 „Egregius iuvenis Remisses adstitit. Omnes / Aduenisse illum gaudent, laetique salutant / Atque rogant, quidnam Romana ageretur in vrbe, »Cuncti luxuriae atque gulae furtisque dolisque / Certatim incumbunt, nosterque est sexus vterque, / Respondit; sed nunc summus parat arma sacerdos / Clemens Martinum cupiens abolere Lutherum; / Atque ideo Hispanas retinet nutritque cohortes; / Non disceptando, aut subtilibus argumentis / Vincere, sed ferro mauult sua iura tueri; / Concilium valeat, valeant commenta Lutheri, / Pontifices nunc bella iuuant, sunt caetera nugae; / Nec praecepta patrum, nec Christi dogmata curant / [...]” ZV X, 816–828. Vö. még Luzius KELLER, *Palingène – Ronsard – Du Bartas: Trois études sur la poésie cosmologique de la renaissance* (Bern: Éditions Francke Berne, 1974), 9–60; Joachim TELLE, *Alchemie und Poesie: Deutsche Alchemikerdichtungen des 15. bis 17. Jahrhunderts*, Bd. I. (Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2013), 503–508.

9 Wilhelm KÜHLMANN, *Wissen als Poesie* (Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2016), 62–77.

A hetedik könyvben (*Libra*) az istenek és a lélek, a nyolcadikban (*Scorpio*) a sors hatalmának, a kilencedikben (*Sagittarius*) az ördög és az emberi szokások megismerésének, a tizedikben a bölcs ember (*Capricornus*), a tizenegyedikben (*Aquarius*) a természet, a tizenkettedikben (*Pisces*) a teremtett világ ősi alakjának kérdései állnak a középpontban. A *Zodiacus vitae* szerzőjének fő célja az ember földi életének minél sokszínűbb bemutatása, különös tekintettel az erényekre és a kárhozatos cselekedetekre. Ezek alapos megismerése és mérlegelése révén Palingenius szerint az evilági sötétségből el lehet jutni a mennyig, azaz az Isten által teremtett világ ősi formájáig, s végül Istenig. A szerző állást foglalt kora több vitatott kérdésében, így például a lélekvándorlásról és az epikureizmusról értekezik. Élesen támadja és válogatott kifejezésekkel, módszereken szidalmazza a korabeli katolikus egyház képviselőinek bűneit (például kapzsiság, szexuális eltévelyedések), melyekről közvetlen tapasztalatot szerezhettek Rómában.

A költemény második kiadása 1537-ben Bázelen került ki a sajtó alól Robert Winter nyomdájában, az első kiadástól részben eltérő, értelmezéssel kibővített címen: *Zodiacus vitae, hoc est, de hominis vita, studio, ac moribus optime instituendis libri duodecim*. A harmadik kiadás (Bázel, Winter, 1543, VD 16 M853) a poéma tartalmával rokon keret-szövegekkel (Johann Herold, Thomas Scauranus) ellátva és vele egybenyomtatott három, azonos című munkával (Antonio Mancinelli, *De quattuor virtutibus*, VD 16 M503; Domenico Mancinelli, *De quattuor virtutibus*, VD 16 M529; *De quattuor virtutibus*, VD 16 Q34) együtt jelent meg. Az 1548-ban Nicolaus Brylinger bázeli nyomdájában készült újabb kiadás (VD 16 M854) alcíme először hívta fel a figyelmet arra, hogy a mű az oktatásban is használható: „Opus mire eruditum, planeque Philosophicum. Diligentissime in usum studiosorum excusum”. A 16. század közepétől egymás után jelentek meg újabb kiadásai, annak ellenére, hogy 1557-től folyamatosan megtalálható volt a tiltott könyvek jegyzékében (*Index librorum prohibitorum*).¹⁰ A 16. század végéig mintegy harminc, 1832-ig összesen közel ötven kiadása jelent meg Európában.

A recepciót elősegítette, hogy rétegzetten, a legkülönbözőbb szinteken, eltérő módon és formákban lehetett értelmezni a szöveget. Így például az első német fordítás a német anyanyelvű világi olvasók széles rétegeinek szólt (Johann Spreng, *Gürtel des Lebens*, 1564), míg Caspar Barth *Zodiacus vitae christianae, satyricon pleraque omnia verae sapientiae mysteria singulari suavitate enarrans* című, latin nyelvű átköltése (1623) az elit közönségnek készült. Eszerint német nyelvterületen viszonylag korán kialakult a mű két, eltérő tudásszintet feltételező befogadási közege.¹¹ Amikor Mikołaj Rej (1505–1569) – a fordítók között szinte elsőként – lengyelre adaptálta (*Wizerunk własny żywota człowieka poczwiwego, w ktorym iako we zwierciadle snadnie każdy swe sprawy*

10 *Index de Rome 1557, 1559, 1564: Les premiers index romains et l'index du Concile de Trente*, par Jesús MARTÍNEZ DE BUJANDA (Sherbrooke: Droz, 1990), 602, nr. 700: Index de 1557 Roma 00166; Index de 1558 Louvain 162; 275–292. 1764-ben: *Index librorum prohibitorum* (Romae: Typ. Camerae Apostolicae, 1764), 165. 1862-ben: *Index librorum prohibitorum* (Neapoli: Joseph Pelella, 1862), 331.

11 További teljes terjedelmű német fordítások: Franz SCHISLING, *Thierkreis des Lebens* (1785, ³1788); Johann Joseph PRACHT, *Thierkreis des Lebens* (I–IV, 1803–1815); Marcellus Aurelius HUG, *Thierkreis des Lebens* (1873). Fennmaradt az emlékezete Christoph Wirsung (1500–1571) tudományos igényű *Zodiacus vitae*-kommentárjának is. *Le zodiaque de la vie...*, Appendices, 506.

ogłedać może, zebrany y s filozophow y z roznych obyczaiow swiata tego [...], W Krakowie, drukoeano v Matysa Wirzbyęty, [post 7 VI] 1558), egy saját kora kelet-közép-európai igényei szerinti, humanista értelmezést készített.¹²

A *Zodiacus vitae* első megjelenése után gyorsan közkedvelté vált, elsősorban mint „tudáskompendium”. Kritikai szemlélete és kiemelkedő nyelvi eleganciája miatt nagyon sokan idézték és használták évszázadokon át, különféle kontextusokban, köztük olyan szerzők, mint Julius Caesar Scaliger és Giordano Bruno. Palingenius kortársa, Julius Caesar Scaliger a *Poetices libri septem* hatodik, *Hypercriticus* című kötetében oldalakon át, részletekbe menően foglalkozott vele. Véleménye szerint: „Palingenii poema totum Satyra est: sed sobria, non insana, non foeda.”¹³ E sorok jelentős mértékben hozzájárultak a munka európai elterjedéséhez a poétikaoktatásban. Mintegy száz évvel később Olaus Borrichius (Ole Borch, Oluf Bork, 1626–1690) a *Dissertationes Academicæ De Poetis* ([København], Paulli – Francofurti, Drullmann, 1683) című munkában így emlékezett meg róla: „Marcellus Palingenius, Stellatus Poeta, reliquit posteritati Zodiacum vitae, hoc est, de hominis vita, studio, et moribus optime instituendis libros XII. epico carmine, nec eo poenitendæ industriæ, humiliori tamen plerumque dictione, quam ut nostri seculi aures impleat.”¹⁴

A *Zodiacus vitae*-t a latin nyelv „mesterei” használata révén poétikai-retorikai tankönyvként is használták; a 16. század második felétől különféle, módszeresen még számba nem vett, anonim kivonatok sora készült Európa-szerte. A mű hatástörténete Magyarországon kívül régóta külön kutatási téma, s aprólékos figyelemmel kísérik a recepció különféle szintjeit és formáit. A kutatásban elől jár Anglia, ahol ugyancsak iskolai tankönyvként használták. Közismert, hogy Shakespeare a *Zodiacus vitae* ismeretében írta az *As You Like It* című komédiát és a *Seven Age of Man* című lírai poémát.

Ezzel szemben a magyarországi Palingenius-recepció sajátosságait módszeresen még nem vizsgálták. A *Zodiacus vitae* kiadásokat a jelenkori könyvtárakban többnyire tankölteményként, vagy – a címből és nem a tartalomtól következtetve – csillagászati munkaként (!) tartják számon.¹⁵ A hazai kutatási kezdeményekre három kiragadott példát idézek. Az első Domanovszky Sándor forrásközlése, melyből kitűnik, hogy I. Ferenc magyar király 1795. augusztus 8-ára datált, József nádorhoz intézett instrukciója ügyének hatásköri tárgyalása tartalmaz egy átalakított, Palingenius-ra hivatkozó

12 Vö. Valentina LEPRI, „Hic liber libenter legitur in Polonia: Mapping the popularity of the Zodiacus Vitae in Poland between the sixteenth and seventeenth centuries”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 59 (2015): 67–93; Jan OKOŃ, „Kelet és Nyugat határán: Jezsuita humanizmus a 16–17. századi Lengyelországban”, in *Latinitas Polona: A latin nyelv szerepe és jelentősége a történelmi Lengyelország kora újkori irodalmában*, szerk. BÉKÉS Enikő, SZILÁGYI Emőke Rita, 235–247 (Budapest: reciti, 2014), 240. Vö. még NAGYSOLYMOSI József, *A lengyel irodalom* (Budapest: Szent István Társulat, 1934), 15–16.

13 Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem* ([Heidelberg]: P. Santandreas, 1607), 731–734.

14 Olaus BORRICHIVS, *Dissertationes Academicæ De Poetis* ([København]: Paulli – Francofurti: Drullmann, 1683), 102.

15 Például a szegedi Somogyi Könyvtárban található két példány közül az 1754-ben megjelent hamburgi kiadást „asztrológia”, az 1832-es lipcsei kiadást viszont „latin irodalom tanköltemény 16. sz.” tárgyszó alatt tartják számon.

sort: „Auri sacra fames, quae non mortalia cogio pectora (Palingenius)”.¹⁶ A hivatkozást Domanovszky nem oldotta fel és nem kommentálta. Kéziratos hagyatékának tanúsága szerint Bán Imre az 1970-es években figyelt fel a témára. A *Zodiacus vitae* 1789-es bázeli kiadásának a debreceni Egyetemi Könyvtárban őrzött példányából néhány oldalt ismeretlen céllal kézzel kimásolt, de kommentár nélkül hagyott. A részletek kivétel nélkül Venusra, a szerelemre és a nőkre vonatkoznak.¹⁷ Balázs Péter *Laczkovics János 1791-ben írott valláskritikai pamfletjeiről*¹⁸ értekezve – bár a pamfletek mottói Palingenius-idézetek, s Balázs szerint Laczkovics a levelezésében is gyakran idéz a *Zodiacus vitae*-ből – sommásan megjegyzi, hogy Palingenius „a 18. századi Magyarországon különös ismertségnek egyáltalán nem örvendő” szerző. Többes számban szól „Palingenius írásai”-ról, anélkül, hogy ezt a *Zodiacus vitae*-n kívül más mű említésével indokolná. A tanulmány e részéhez tartozó két lábjegyzetben – konkrét adatra itt sem hivatkozva – előbbi megállapítását egyrészt azzal toldja meg, hogy Palingenius nevével „[...] annál gyakrabban találkozhatunk [...] az erdélyi unitáriusok katalógusait forgatva”. Másrészt – szintén mellőzve az alaposabb vizsgálatot – azzal magyarázza a vizsgált szerző Palingenius-ismeretét, hogy „Laczkovics először talán barátjának, Trencknek *Mérőserpenyő* című antiklerikális írásában találkozhatott Palingenius nevével”, mivel mindketten ugyanazt a sorpárt idézik.¹⁹

A felsorolt példák jelzik a Palingeniusra irányuló magyarországi figyelem egyenetlenségét, esetlegességét²⁰ – annak ellenére, hogy a *Zodiacus vitae* hazai ismerete a 16. század második felétől folyamatosan, a legkülönbébb szinteken adatolható. Mindez arra ösztönzött, hogy megkíséreljem feltárni a mű magyarországi befogadástörténetének fő vonalait.²¹

16 DOMANOVSKY Sándor, kiad., *József nádor iratai*, I, 1792–1804 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1925), nr. 3, 18. Az átalakított idézet eredetije a *Zodiacus vitae*-ben: „O foeda ebrietas, animi letum! o vititorum / Nutrix ac scelerum! quid non mortalia cogis / Pectora? quid per te non audent? iurgia, lites, / Proelia dira moves et gaudes sanguine fuso;” ZV III, 593–596.

17 SZÁRAZ Orsolya, *Bán Imre professzor kéziratos hagyatékának egyszerűsített listája* (Debrecen: KLTE, 2010), I. nr. 131, a) Marcellus Palingenius Stellatus, 1976, 1977, 5. A hozzáférést Bán Imre kéziratához Bitskey Istvánnak köszönöm.

18 BALÁZS Péter, „Laczkovics János 1791-ben írott valláskritikai pamfletjeiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 61–70, 68–69.

19 Laczkovics Trenck *Bilanz [...] (1790)* című munkáján kívül – mint arról az alábbiakban meg lehet győződni – nagyon sok helyről meríthette Palingenius-ismeretét.

20 Így például egy elszett megállapítás szerint Palingenius *Zodiacus vitae*-je „reneszánsz közhelyek aranybányája”. OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége*, PhD dolgozat (Debrecen: Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2016), 67–68.

21 A teljes terjedelmű dolgozat a téma szempontjából megvizsgálja a magyarországi történeti könyvtárak katalógusait, a könyvjegyzékeket, könyvbeszerzéseket, továbbá a jelenkori könyvtári állományok Palingenius-ait, a *Zodiacus vitae* jelenlétét az album amicorumokban, valamint részletesen foglalkozik a magyarországi fordításokkal.

A használat és hivatkozás együttes jelenlétére Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellár Bécsben őrzött kéziratosa – minden valószínűség szerint diákkori – omniárium az egyik legkorábbi forrás. A biztosan datálható legkésőbbi időpont a füzetben 1567 áprilisa. Petneházi Gábor szerint feltételezhető, hogy a feljegyzéseket Kovacsóczy magával vitte 1568-ban Padovába. A füzetnek ezt követően nyoma veszett, majd a Habsburg család modenai ágának könyvtárába került, ahonnan 1948-ban Bécsbe szállították.²² Petneházi közli az omniárium tartalmát, s elkülöníti benne a Kovacsóczytól és a más személyektől származó bejegyzéseket. A füzet vége felé (114r) található két, Kovacsóczytól bejegyzett Palingenius-sor (ZV IX, 774–775), mely Petneházi szerint „Kovacsóczy eddig is feltételezett protestáns kötődését erősíti”.²³ Megjegyzendő, hogy a két hexameter nem vallási-felekezeti, hanem alapvetően morális tartalmú.²⁴ Leginkább egy egyetemi hallgató által a műből vagy más „forrás”-ból választott, tetszetős sorpárként értékelhető, ami bizonyos szintű Palingenius iránti érdeklődést és szövegismeretet jelez.

Miskolczi Csulyak István tanulmányai alatt írta azt a latin nyelvű verset a költői tehetség dicséretéről (encomium), melyet 1600. szeptember 18-án adtak elő Sárospatakon. Ebben többek között Palingenius nevét is megemlíti,²⁵ Ovidius, Propertius, Persius, Ausonius, Lucanus, Manilius után és Seneca előtt, dicsérve a felsoroltak írói-költői nyelvezetének kiválóságát.

Johannes Bocatius a *Hungaroteutomachia* című 1605-ben készült, a Bocskai-felkelés jogossága mellett érvelő propagandairatban, a hatszereplős fiktív beszélgetés magyar érvkészlétében szerepeltet egy Palingenius-tól származó, az aktuális politikai-történelmi helyzetre vonatkoztatott mondást: „Sunt stulti, qui pro certis incerta sequuntur.”²⁶ A sort Bocatius emlékezetből idézhette, mivel az eredeti szórend némiképp megváltozott.²⁷ E körülményből feltételezhető Bocatius emlékezet szintű *Zodiacus vitae*-ismerete.

Ezeket a régi magyar irodalomban feltűnő első recepciós adatokat a mű aktualizált részleteinek felhasználása követi a hitviták kontextusában. A protestáns részről katolikus szerző munkájaként számon tartott *Zodiacus vitae* pápát és az egyház képviselőit kritizáló részleteit igyekeztek érvként felhasználni a katolikusok ellen. Így például az 1614-ben Keresztúron megjelent, Zvonarics Imre csepregi lelkész által magyarra fordított, Matthias Hafenreffer tübingeni teológus által írt *Loci theologici [...]* című evangéli-

22 PETNEHÁZI Gábor, „Kovacsóczy Farkas kéziratosa feljegyzései és a 16. századi Mátyás-hagyomány (Elveszett históriás énekeink nyomában)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 281–299.

23 PETNEHÁZI, „Kovacsóczy...”, 286.

24 „Quodque tibi nolle, aliis fecisti caveto / Quidque tibi velles, aliis praestare studeto”. A Petneházitól lábjegyzetben közölt adatok tévesek: a *Zodiacus vitae* első kiadásban nem Bázelen és nem 1543-ban jelent meg, továbbá nem 1559-ben került indexre. PETNEHÁZI, „Kovacsóczy...”, 285–286, 11. jegyzet.

25 Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor et alii, Régi Magyar Költők Tára, XVII. század (továbbiakban RMKT XVII), 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 360 (163. sor).

26 JOHANNES BOCIATIUS, *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesares et Hungaros excitato – Magyarnémetharc [...]*, közreadja Kees TESZELSZKY, TÓTH Gergely (Budapest: ELTE BTK, 2014), 210.

27 „Stulti sunt qui pro certis incerta sequuntur” (ZV III, 164).

kus teológiai munka (*Az szent irasbeli hitunk againak [...] három könyvekre valo osztasa [...]*)²⁸ egyik bevezető keretszövegében, a kálvinistákkal és a katolikusokkal egyaránt polemizáló *Protestatio [...]*-ban öt nyugat-magyarországi evangélikus lelkész szállt vitába Pázmány Péter *Kalauzával*. Erre elsősorban az adott lehetőséget, hogy Pázmány többek között Haffenreffer említett munkáját is cáfolni kívánta. Palingeniust a lelkészek „pápista” szerzőként mutatják be,²⁹ s a *Zodiacus vitae* két különböző liberéből vett sorokat érvekként idézik. Egyrészt elítélik velük a katolikus fényűzést (luxuria) és a torkos-ságot (gula), melynek révén a „római” hitű papok titokban és alattomosan vétkeznek mindkét nembeliekkel.³⁰ Másrészt kikelnek a pápai visszaélések (fosztogatás, rablás), valamint a gyermekekkel, nőkkel és szűzekkel legnagyobb titokban vétkező, szenvedélyük által vezérelt katolikus papok rossz híre (infamia) ellen.³¹ Mindkét részletet latinul idézik, s nem fordítják magyarra. A Zvonarics-fordítás megjelenésének évében Pázmány Szyl Miklós álnéven adott sommás választ a fenti vádakra *Csepregi mesterség*³² című munkájában: „A mi illeti az vétkeket, melyekről Mantuanus és Palingenius emlekeznek, azokra egyebet nem felelek, hanem az mit régen felelt az Kalaúz.”³³ Azaz Pázmány is ismerte Palingenius munkáját és annak tartalmát.

Az első magyarra fordított sorok a *Zodiacus vitae*-ből Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* című, 1626-ban Bártfán megjelent, Bethlen Gábornak ajánlott királytükreben olvashatók. A református prédikátor 1622-ben ungvári lelkészként írta ezt a Lipsius ismeretéről tanúskodó erkölcsstani munkát, melyben sorra veszi a fejedelmi erényeket.³⁴ A mű forrásainak mutatójából hiányoznak a nevek mellől a lapszámok, s a „Coronaia az könyvíróknak, és szerzőknek, melyekkel élünk ez könyvben” is csupán tájékoztató jellegű, Palingenius neve megtalálható benne. A mértékletességről értekező VI. részben a „Melyről Palingenius imigyen szóllot” hivatkozást követi a Sagittarius liberből származó két és fél sor (ZV IX, 954–956) és ezek igényes prózafordítása: „Parit ira furorem: / Turpia verba furor, verbis ex turpibus exit / Rixa, ex hac oritur vulnus, de vulnere lethum. Az harag dühösséget szerez, az dühösség éktelen szózatokat, az illetlen szókból vissza-vonás származik, ebből seb esik, az sebből halál következik.”³⁵

28 Matthias HAFENREFFER és ZVONARICS Imre, ford., *Az szent irasbeli hitunk againak [...] három könyvekre valo osztasa [...]* (Keresztúr: Farkas, 1614). – RMNy 1072.

29 „Marcellus Palingenius azis Papista” HAFENREFFER és ZVONARICS, *Az szent irasbeli...*, C_{1v}.

30 „Atque rogant quidnam Romana ageretur in urbe, / Cuncti luxuriae atque gulae furtisque dolisque / Certatim incumbunt, nosterque est sexus uterque” ZV X, 818–820; HAFENREFFER és ZVONARICS, *Az szent irasbeli...*, C_{1v} – C_{2r}.

31 ZV VI, 943–952; HAFENREFFER és ZVONARICS, *Az szent irasbeli...*, C_{2r}.

32 RMNy 1091.

33 PÁZMÁNY Péter, „Csepregi mesterség” in PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái*, Magyar sorozat, V, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1901), 12; vö. PÁZMÁNY Péter, *Isteni igassagra vezérleo Kalauz* (Pozson: Typis archiepiscopalis, 1613), III. könyv, XIII. rész, § 3. Fajtalanok az hamis Tanítók, 311–317.

34 Vö. HARGITTAY Emil, „A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995): 441–484; VINCZE Hanna Orsolya, „A fejedelmi reprezentáció mint politikai nyelv Pataki Füsüs János királytükreben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 69–81.

35 PATAKI FÜSÜS János, *Királyoknak tüköre* (Bártfa: Kősz Jakab, 1626), 181–182.

Kismarjai Veszelin Pál debreceni református iskolamester *Kegyes és Istenes beszélgetések* című, 1633-ban Debrecenben megjelent munkájának feltehetően a szerző által magyarra fordított versbetétei között két újabb Palingenius-sor látott nyomdafestéket magyarul az „Úr megromlott pásztorairól”. A *Régi Magyar Költők Tára*, XVII. század 9. kötetének jegyzeteiben hibásan azonosított sorok³⁶ az eredetihez képest megváltoztatott latin helyesírással a következők:³⁷ „Innet mondotta Palingenius Pontifices nunc bella juvant, sunt coetera nuge / Nec praecepta Patrum, nec Christi dogmata curant. az az: Az Papok az harczot szeretik most, minden hazugság / Ez kívül ő nallok: az Atyaknak szent végezését / meg pökik: az Christust s- tudományat semmire tartyak.”³⁸ A magyar fordítás három időmértékes sorban, hozzátétőleges pontossággal tartalmazza a *Zodiacus vitae* két hexameterét.

A „Pontifices nunc bella juvant, sunt caetera nugae” (ZV, X 827) sort a wittenbergi egyetemen tanult és Bocatius Jánost Eperjesen tanító Madarász Márton evangélikus iskolamester 1635-ben Lőcsén nyomtatott munkájában (*Boldisar Meisner Szent Elmelkedésinek A Vasarnapi Evangéliomokba Magyar nyelvvél való meg-ajándékozása*) Kismarjai Veszelinétől eltérő verses fordításban közölte: „Hadak segítik mostan a’ Pápakat, / Tarttyák a’ többit mint hiúságokat.”³⁹

A Magyarországon nyomtatott irodalomelméleti kézikönyvek közül Philippus Ludovicus Piscator *Artis poeticae praecepta* című munkájának műfajelméleti részében az angelticum példajaként szerepel a *Zodiacus vitae*, melynek ismeretében erkölcsi szabályokat lehet átadni.⁴⁰

Frölich Dávid (Késmárk, 1595?, 1600?–Lőcse, 1648) *Gnomologia metrica [...] In usum Adolescentum eorum, qui piae, eruditae ac moralis sapientiae semitam compendiose ingredi nituntur editi* című, 1646-ban megjelent munkájában (Boroszló, Georg Baumann) Palingenius-idézetek egész sora található. Magyarországi szerzőtől ez az első olyan, jelentős számú hivatkozást tartalmazó összeállítás, mely a cím tanúsága szerint oktatási célra készült. A Frölichtől Késmárkon datált („KL. Febr. Anno redempti Orbis 1646. D. Fr.”) ajánlás első címzettje Késmárki Thököly Zsigmond (1618–1678) volt. A betűrendben közölt, betűnként újra kezdődő arab számozással ellátott latin nyelvű bölcs mondásokat többnyire követi a forrásként használt – összesen mintegy negyven – szerző rövidített megjelölése. A sorok hosszúságától függően a „Paling.” és „Palin.” névalak összesen ötvenötször olvasható forrásmegjelölésként a munkában. Az azonosítás során azonban nem minden Palingenius-nak tulajdonított gnóma bizonyult *Zodiacus vitae*-részlet-

36 „X. könyv (Capricornus) 2440–2441. sora”, *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, *Régi Magyar Költők Tára*, XVII. század, 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 577.

37 ZV X, 827–828.

38 RMKT XVII, 9, *A két Rákóczi György korának...*, 33, 577.

39 RMKT XVII, 9, *A két Rákóczi György korának...*, 44, 581. Kismarjai Veszelin és Madarász magyarra fordított Palingenius-soraira Hargittay Emil protestáns verses gúnyolódásként utalt. Vö. HARGITTAY Emil, „A régi magyar gúnyvers poétikájához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 312–322.

40 Philippus Ludovicus PISCATOR, *Artis poeticae praecepta* (Gyulafehérvár, 1642), sectio III, VI. fejezet. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 32–33.

nek.⁴¹ Az esetenkénti téves hivatkozásokra már Hajós József felfigyelt, s megállapította, hogy Palingenius-sorok után esetenként az „Oven” (John Owen) rövidítés szerepel. Hajós véleménye szerint ilyenkor Palingeniustól átvett Owen-idézetekről lehet szó.⁴² Ez a feltételezés azonban nem igazolódott, mivel „Palin.” hivatkozással Owen-idézet is azonosítható.⁴³ Egy másik, tévesen Palingeniustól hivatkozott gnóma valójában Ovidius *Ars amatoriájából* származik,⁴⁴ azaz némely esetben – valószínűleg a nyomdai munkák során – összekeveredtek a hivatkozások.

Frölich összesen ötvenöt Palingenius-hivatkozásából az ellenőrzés során negyvennyolc bizonyult *Zodiacus vitae*-részletnek. Ezek a nyomtatványbeli közlési (betű)rendjében a következők:

Frölich, <i>Gnomologia</i> , 1646	<i>Zodiacus vitae</i>
C 84 Consuetudo potest quoscunque inducere mores.	V, 731
97 Corporis est etiam ratio non segnis habenda.	X, 127
100 Corruptum etiam sanctos commercia prava.	V, 732
D 26 Denique sordidius nihil est, nil pejus avaro.	IX, 849
E 1 Ebrietas est vitanda ingluviesque ciborum.	X, 133
98 Et nemo est adeo prudens, quin saepium erret.	XI, 517
F 23 Fatum dat mores, fortunam, et terminat annos.	IV, 353
G 4 Gaudia nempe nocent, nocet illecebrosa voluptas.	VI, 539
H 23 Heu! quam cuncta abeunt celeri mortalia cursu.	X, 720
I 32 Immodica officiunt, nec longo tempore durant.	X, 109
47 In coetu laxes ne turpiter ora cachinnis.	IV, 825
52 Indigne vivit, per quem non vivit et alter.	IV, 277
88 Insani fugiunt mundum, immundumque sequuntur.	IV, 291
L 1 Labimur in vitium, et facile ad pejora movemur.	X, 99
M 9 Magni saepe viri mendacia magna loquuntur.	XI, 516
N 1 Nam furit atque ferit saevissima bellua vulgus.	IX, 641
23 Nec bene tractabit vinosus sacra sacerdos.	III, 620
71 Nil adeo dulce est, quod non videatur amarum.	II, 394
145 Non homo, sed lupus et, quem non clementia tangit.	IX, 878
157 Nonnunquam, mihi crede, nocet, defendere verum.	IV, 685
158 Nonnulli ut melius meditentur lumina claudunt.	VII, 945

41 Hajós József összesen negyvenkét Palingenius-gnóma meglétét említette. Hajós József, „Frölich Dávid”, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997): 16–32, 31.

42 Hajós, „Frölich...”, 31.

43 Például a „H. 16 Heu male diluitur, teneris quod mentibus haesit. Palin.” gnóma Owentől ered. David FRÖLICH, *Gnomologia* [...] (Breslae: Typis Georgi Baumannii, é. n. [1646]), H. 16. Owennél a mondás teljes formája: Heu male diluitur, teneris quod mentibus haesit; / Praesertim durant, quae didicere mala. John OWEN, *Examina verna* [...] insunt ducenta Oweni epigrammata [...] (Cassel: H. Hotop, 1834), nr. 130, 25.

44 „N 139 Non formosus erat, sed erat facundus Ulysses. Palin.” FRÖLICH, *Gnomologia*..., N 139. Forrása valójában OVIDIUS, *Ars amatoria*, II, 123.

Frölich, <i>Gnomologia</i> , 1646	<i>Zodiacus vitae</i>
O 2 O bona libertas, precio, preciosior omni.	V, 381
19 O curvas animas! o pectora plena tenebris!	IX, 765
22 Oderunt pacem stulti, et certamina quaerunt.	IV, 483
49 Omnia fert tempus, pariter rapit omnia tempus.	VI, 346
54 Omnia pace vigent, et pacis tempore florent.	IV, 474
P 3 Paci summus honos, paci est quoque summa voluptas.	IV, 475
13 Parcus edat, parcusque bibat vir doctus, et aequus.	X, 136
18 Paucaque sufficiunt homini virtutis amanti.	X, 543
30 Pax decet alma hominem, gaudet fera bellua bello.	X, 279
Q 29 Quam multae pecudes humano in corpore vivunt!	IX, 920
31 Quam pulchrum est, hominem pariter doctum esse, probum.	X, 122
85 Quid tituli illustres, praeclaraque nomina prosunt?	IX, 907
95 Qui nil ferre potest, hominum commercia vitet.	IX, 970
120 Quisne sibi placet, et sapiens sibi quisque videtur.	VIII, 954
168 Quodque tibi nolles aliis fecisse caveto.	IX, 774
180 Quumque potes, miserere inopum, ne despice egenos.	IX, 875
R 11 Rebus in adversis magnum munimen amici.	IV, 506
S 30 Saepe sub argento latet aes, ferrumque sub auro.	VI, 603
141 Si recte aspicias: vita haec est fabula quaedam.	VI, 647
158 Si tibi sit pellex, tibi erit non tuta supellex.	V, 537
210 Stultae placent stultis obsonia queisque palato.	XII, 574
234 Sunt etenim docti re pauci, nomine multi.	VI, 538
U 33 Ut furiosus habens gladium, sic doctus inquis.	X, 124
42 Ut mors, sic somnus miseros felicibus aequat.	III, 654
46 Utra est nobilior? sterilisne, an fertilis arbor?	IV, 305
V 17 Ver placidum vario nectet de flore corollas. ⁴⁵	IV, 96 (variáns!)
89 Vulgus iners, plebs insipiens, quae nil sapit altum.	X, 548

A gnómák főbb tartalmi csoportjai az erkölcs, a helyes gondolkodás- és életmód, az erények és bűnök, valamint a mulandóság. A Frölich által Palingeniustól idézett bölcs mondások közül már Kovácsóczynál is szerepelt a „Quodque tibi nolles aliis fecisse caveto”. Ugyanez a részlet később feltűnik album amicorumban is: 1760. március 13-án Jénában ezt jegyezte be a teológiát tanuló O. C. Beyer Hajnóczy (II.) Sámuel albumába. Hajnóczy 1757-ben peregrinált Jénába, hazatérése után Sopronban volt conrector, majd 1767-től evangélikus lelkész Nemescsó községben. Egy másik Frölich által idézett Palingenius-sort („Omnia fert tempus, pariter rapit omnia tempus”) a *Gnomologiát* évtizedekkel megelőzve (1610. II. 8.) bejegyezték a szepesi Iglón élő Johannes Fersius albumába. Ezek az adatok ráirányítják a figyelmet Palingenius hexameterei egy részének ismétlődő hazai felhasználására, mintegy szállóigévé válására.

Nem zárható ki a lehetőség, hogy a 16. századtól jelentős számban, részben oktatási céllal megjelent gnómagyűjtemények, szentenciák és adagiákat tartalmazó munkák, köztük Erasmus *Adagiorum chiliades quatuor*ja közvetítőként járult hozzá Frölich *Gnomologiájának*, az album amicorum bejegyzéseknek és további, különféle műfajú

45 „V 17 Ver placidum vario nectet de flore corollas. Palin.” FRÖLICH, *Gnomologia...*, V 17 – *A Zodiacus vitae*-ben: Certatimque ferunt vario de flore corollas (ZV IV, 96).

munkák tartalmának változatossá tételéhez. E 16. századi gyűjtemények számomra hozzáférhető kiadásait megvizsgálva azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a forráshivatkozásokban túlnyomórészt antik és középkori auktorok szerepelnek, s korabeli szerzőket csak elvétve idéznek.

Ugyanakkor néhány esetben mégis úgy tűnik fel, mintha 16. századi szerzőktől, így Palingeniustól hivatkozás nélkül átvett sorok „lappangnának” e munkákban. Ezeket a helyeket szűrőpróbaszerűen megvizsgálva arra az eredményre jutottam, hogy az antik auktorok sorai imitációra ösztönözték a 16. századi szerzőket, melynek révén át-, illetve továbbgondolt és hasonló értelmű variánsok keletkeztek; a hasonlóság elsősorban innen ered. Így például Ovidius „et quamquam sero clipeum post uulnera sumo” (Tristia 1, 3, 35) sora nyomán írhatta le Palingenius: „Maxima pars pecore amisso praesepia claudit” (ZV IX, 827).

Az 1646. december 12-én Trencsénben tizenkilenc éves korában meghalt Alžbeta Tištinská (Elisabetha Tisstinska), Georgius Nitschmann felesége fölött két gyászbeszédet mondtak biblikus cseh nyelven. Az egyiket 1646. december 17-én Jonáš Hadik trencsényi lelkész tartotta, s prédikációja exordiumában a túlzott bánkodás ellenében gyűjtötte össze az érveket.⁴⁶ Hadik név nélkül, variáns alakban idézte „Poëta”-Palingenius egy sorát: „Dum mala cum multis patimur leviora videntur. Ut Poëta ait.” A *Zodiacus vitae* ötödik, Leo liberében található sor (652) eredeti formában a következő: „Quae mala cum multis potimur, leviora videntur.” A gyászolók számára a lelkész a „t. g.” (to gest) rövidítés után biblikus cseh nyelvre is lefordította a hexametert.⁴⁷

Enyedi Fazekas János 1652-ben Váradon Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában készült, *Mennyei szó, a' lelki alombol valo fel serkenesről* című, összesen hat prédikációt tartalmazó kötetének első beszédében⁴⁸ a megtérésre serkentő érvként, magyar fordítás nélkül található néhány sor a *Zodiacus vitae*-ből:

Azért mikor az alkalmatosság és a' hely jelen vagyon, ne halazd fel-serkenésedet és büneidből Istenhez valo térsedet. Mint ezt egy jeles Istenes elméjü Poëta-is szépen versekbe foglalta, így intvén a' halando embereket: O miseri dum tempus adest agnoscite tempus. / Nam fugit hora levis, nec scit fugitiva reverti. / Nil lacrymae et gemitus defuncto corpore possunt. / Utilis est medicina suo quae tempore venit.⁴⁹ Item. qui sapit sapiat cito. –.⁵⁰

46 Vö. PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon*, PhD értekezés (Miskolc: Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2016), 139–140.

47 Jonáš HADIK, *Cum Deo ad Dei gloriam et lugentium solamen [...] to gest powinnost [...] (W Trenčjně: v Doroty Wokálowé, 1647)*, A_{2r}.

48 A beszéd textusa „Eph. 5.14. Serkeny-fel a'ki aluszol, és kelly-fel a' halálból, és meg-világosodik tenéked a' Christus.” ENYEDI FAZEKAS János, *Mennyei szó, a' lelki alombol valo fel serkenesről [...] (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1652)*, 17–66.

49 Az idézet mellett elhelyezett hivatkozás: „Paling. I.9.”; a sorok pontos hivatkozása: ZV IX, 830–833. ENYEDI FAZEKAS, *Mennyei szó...*, 43–44.

50 Az utóbbi fél hexameterhez nem tartozik hivatkozás, helye a *Zodiacus vitae*-ben: ZV IX, 840. ENYEDI FAZEKAS, *Mennyei szó...*, 44.

Korábban Csorba Dávid utalt a fenti sorokra, de forrásazonosítás nélkül tévesen „egy asztrológiai vers” részeként említette őket.⁵¹ Csorba egy másik munkájában Palingenius Enyedi Fazekas-féle epitheton ornansát („jeles Istenes elméjü Poëta”) idézve úgy vélte, „a váradi” [recte: 1652–1659 között kérdívásárhelyi, 1660-tól nagyenyedi] puritán szemléletű tanár „saját olvasói tábora előtt a pápás [!] udvart kritizáló mondatai alapján” „tette elfogadottá” Palingeniust. Ilyen értelmű sorokat Enyedi Fazekas nem idézett prédikációiban, így Csorba következtetése, mely szerint „az itáliai alkotó egyébként az ezotéria irányába hajló humanistaként nem kapott volna ilyen elegáns jelzőt”, megalapozatlan.⁵²

Egyetlen töredékes példánya ismert csupán annak az 1657-ben megjelent, *Furtum poeticum* [...] című sárospataki nyomtatványnak, mely korábban a váradi gimnáziumban („Waradini commissum, nunc vero Patakini detectum”) szolgált tananyagként vagy diákelőadás, talán deklamáció szövegeként. A közös címen megjelent két költemény témája Aglaia grácia és Thália múza. Az Aglaiaival kapcsolatos résznek, mely „ejusdem furtum ad Chrysamnem detegens”, azaz Aglaia vétkének felfedését tárgyalja, szerzője „Michael Szent-Királyi orat. fac. stud.”, azaz Szentkirályi Mihály váradi orator tanuló volt. (A Tháliáról szóló második rész szövege nem maradt fenn.)

Az Aglaia-poéma jelentős része a *Zodiacus vitae* különböző helyeiről kiemelt és aktualizált vendégsorok együtteséből állt össze. Az átvett szövegrészek biztosították a költemény poétikai minőségét, választékos nyelvezetét, és ezáltal lehetővé tették az eredményes iskolai használatot. Palingeniuson kívül mindössze egy további szerzőtől, Vergiliustól származó hivatkozás található benne (*Culex* 41–43). A hivatkozásokat és azonosításukat a kritikai kiadásban a következő táblázat tartalmazza:

hivatkozás a műben (1657)

Pal. lib. IX. In Sagitt. num. 20 pa. 241.
 Pal. lib. III. In Gemin. num. 20 pa. 40.
 Pal. lib. III. In Gemin. pag. 41.
 Pal. lib. VI. In Virgin. nu. 10. pa. 131.
 Pal. lib. VI. In Virgin. nu. 10. pa. 133.
 Pal. lib. III. In Gemin. pag. 41.
 Pal. lib. V. In Leone pa. 130.
 Pal. lib. V. In Leone pa. 130.

azonosítás a kritikai kiadásban (1996)

ZV IX, 1–6
 ZV III, 1–10
 ZV III, 15
 ZV VI, 24–28
 ZV VI, 84–85
 ZV III, 16
 ZV V, 911
 ZV V, 913

Az Aglaia és a Thalia rész közötti átvezető verszetben további hivatkozások találhatók az alábbiak szerint:

51 CSORBA DÁVID, „A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai”, *Könyv és Könyvtár* 30 (2008): 115–134, 121. Csorba tévesen hiányolja a sorokat az RMKT XVII/9. kötetéből, mivel ott csupán akkor lenne helyük, ha Enyedi Fazekas versben magyarra fordította volna ezeket.

52 CSORBA DÁVID, *Tancredustól Diodatiig: kálvinista értelmiségiek itáliai olvasmányai a kora újkorban*, 2015, hozzáférés: 2017. 02. 26., https://iti.btk.mta.hu/images/szorenyi/irasok/CsorbaD_Szorenyi70.pdf.

hivatkozás a műben (1657)

Paling. lib. 2. sub Tauro

Paling.

Paling.

azonosítás a kritikai kiadásban (1996)

ZV II, 1–8

ZV II, 11–18

ZV II, 21

Az Aglaia-poéma hivatkozásainak többsége oldalszámot is közöl, melyek segítségével meg lehetett határozni a váradi szerző által használt kiadást. Egyetlen olyan kiadás van, amelyben a hivatkozott oldalakon található az idézett verssorok: ez 1605-ben jelent meg Genfben Joannes Barmes typographiájában.⁵³ Eszerint a poéma 1605 után, de 1657 előtt készült Váradon, ahol a Lorántffy Zsuzsanna által támogatott református kollégiumban oktatási segédlet lehetett a *Zodiacus vitae* az orator tanulók részére.

Tolnai F. István (1630–1690) az *Igaz keresztyéni [...] vallás útára vezető [...] Kalauz [...]* (Kolozsvár, Veresegyházi Mihály, 1679) című munkájában csaknem ugyanazokat a sorokat hivatkozta, melyek korábban megjelentek a Zvonarics-féle fordítás (1614) *Protestatio [...]*-jában is (ZV VI, 943–952). Tolnai a IV. könyv XXIX., *A' papok házasság-árul és nőtlenségéről* szóló részében idézte a *Zodiacus vitae* négy sorát (ZV VI, 947–950), melyeket – Zvonaricstól eltérően – hét sorban, ízes nyelven magyarra is lefordított:

Palingenius a' misés Papok és Barátok tisztátalanságokrol ilyen tanubizonságot téssen.
Paling. in Virgine.

Quis non moechatur? Mistae vafrique cuculli
Quos castos decet esse, palam cum pellicibus, vel
Furtim cum pueris, Matronis, virginibusque
nocte dieque subant.

Az az.

Vallyon kicsoda nem paráználkodik?
A' szent Papok és ravasz Barátok,
Kiknek kellene szentül viselniük
Magokat, imé nyilván a' szajhákkal
Avagy lopva a' férfiu gyermekekkel,
Es a' tisztességbéli Aszszonyokkal
Ejjel s' nappal latorkodnak a' szüzekkel.⁵⁴

53 Marcellus PALINGENIUS Stellatus, *Marcelli Palingenii Stellati Poëtae doctissimi Zodiacus vitae: hoc est, De hominis vita, studio, ac moribus optime instituendis, Libri XII. Cum Indice locupletissimo* ([Genevae]: Excudebat Joannes Barmes, M. DCV).

54 TOLNAI F. István, *Igaz keresztyéni [...] vallás útára vezető [...] Kalauz [...]* (Kolozsvár: Veresegyházi Mihály, 1679), 807.

A 17. századi protestáns szerzők Palingenius-ismeretének és -idézésének túlsúlya elsősorban abból fakad, hogy a *Zodiacus vitae*-t a katolikus egyház folyamatosan a tiltott könyvek között tartotta. Ugyanakkor a mű kiadásai megtalálhatók a katolikus intézmények történeti könyvjegyzékeiben. Valószínű, hogy Pázmányhoz hasonlóan más katolikus egyházi szerzők is ismerték és olvasták Palingeniust. Közvetve erre utal például Csúzy Zsigmond egyik prédikációja, amelyben a szerző elítéli a tiltott könyvek olvasását. A Pünkösöd utáni tizennegyedik vasárnapra készített harmadik beszéd Máté evangéliumának a „senki két Urnak nem szolgálhat” igéjére épül. Csúzy szerint helytelen, hogy sok embernek az egyik szeme „Istenes dolgokat, Szent *historiákat*, vagy *prédikációs postillákat* olvasson; *Machiavellust*, *Fredrot*, *Mazarenúst*, *Polingeniúst* [!], *Kárczopiust*, vagy más tiltott etc. könyveket olvasson, s-vizgállyon szüntelen az másik”.⁵⁵ A részletből nyilvánvaló, hogy Csúzy épp úgy ismerte a *Zodiacus vitae*-t, mint azok, akiknek címezte az intést.

Csúzy prédikációjának megjelenése után egy évvel, 1726-ban Sajghó Benedek pannonthalmi főpát névnapjára Mákóczy Imre és Maracskó Anzelm emblematiszt készített. Az egyik emblémamottó forrását Szelestei N. László Palingenius *Zodiacus vitae*-jében vélte meglegelni. A műből tévesen azonosított („lib. XI, 1060.”) sor⁵⁶ valójában egy fél hexameter második része,⁵⁷ amit nem valószínű, hogy a bencés szerzők egy indexen lévő munkából merítették.⁵⁸ A „Nox aequa diei” emblémamottó ugyanis egy ismert latin frázis (semper nox aequa diei) része, melyet Palingenius éppúgy felhasznált, mint Buchanan vagy Melchior de Polignac. E körülmény miatt a két magyar bencés a mottót ugyanúgy meríthette például latin nyelvű kalendárium-versekből,⁵⁹ mint saját latin szókincséből. Természetesen nem lehetetlen, hogy Mákóczy és Maracskó olvasta Palingeniust, ugyanakkor kizárható, hogy főpátjukat egy tiltott szerzőt idézve akarták volna köszönteni.

Palingenius kedvelt szerző maradt a felvilágosodás korában is. Laczkovics János bevezetőben említett valláskritikai pamfletjeinek (1791)⁶⁰ Palingenius-mottói⁶¹ részben ha-

55 CSÚZY Zsigmond, *Kosárba rakott aporlékos morzsalek [...]* (Pozsony: Royer, 1725), 583–590, 586. Vö. LUKÁCSY Sándor, „Az állam lelke: Machiavelli és egyházi irodalmunk”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 301–336.

56 SZELESTEI N. László, „Mákóczy Imre és Maracskó Anzelm verses embléma-füzére Sajghó Benedek főpát köszöntésére”, in *Örökség és küldetés: Bencések Magyarországon*, szerk. ILLÉS Pál Attila és JUHÁSZ-LACZIK Albin (Budapest: METEM, 2012), 792–802, 798, 23. jegyzet.

57 „Praeterea est illic semper nox aequa diei” ZV XI, 960 (kiemelés Knapp É.).

58 A frázist másutt is felhasználták, jóval a Szelestei által megjelölt másik, szintén tévesen feltételezett forrás, Melchior de Polignac (1661–1742) kardinális *Anti-Lucretius*-ának első kiadása (Paris, 1745) előtt, így például lásd George BUCHANAN, *Poemata* (ed. postrema, Amsterdam: D. Elsevier, 1676) című kötetében: „Solis equis, illic semper nox aequa diei” (kiemelés Knapp É.). De Sphaera lib. III, 441. p.

59 Így például vö. *Astronomisch-Politisch-Historisch- und Kirchlicher Kalender für Zürich* (Zürich: J. K. Ziegler, 1774), 60: „Ubique calor nimius reperitur, ibidem / - - - semper nox aequa diei, / Quae solis radios aequato frigore fraenat” (kiemelés Knapp É.).

60 BALÁZS, „Laczkovics János...”, 68–69.

61 ZV V, 588–595; ZV V, 596–597. Utóbbi Palingeniusnál – a közölt Laczkovics-mottótól eltérően – így hangzik: „Heu quas non nugas, quae non miracula fingunt, / Ut vulgus fallant, optataque praemia carpant!”

sonló funkcióban, de már más kontextusban idézték a *Zodiacus vitae*-t, mint korábban a katolikus egyházat bíráló protestáns szerzők. Ehhez az eszmei körhöz tartozott például Trenck *Bilanz*ának ismeretlen magyarra fordítója. A *Mérő-serpenyő* (1790) átültetője a címlap hátoldalán négy egybefüggő sorként közölt először latinul, majd magyarul két sort a *Zodiacus vitae*-ből.⁶² Az ütemhangsúlyos rímes tizenkettes sorok a következők:

Végy-el a' Papságtól minden nyereséget.
Meg-tagad azonnal, minden Istenséget.
Templomot és Óltárt és minden Szentséget
Le-ront' és falba rúg, minden kegyességet.

A *Mérő-serpenyő* harmadik Palingenius-részletét (ZV V, 588–590) páros rímű tizenkettesekben tolmácsolta a fordító:⁶³

Ezek, az emberek' seprei 's a' rosznak
Fészkei 's okai sok féle gonosznak.
Egy bárány bőrbe öltözött farkasok
Kit [!] jót sem tsinálnak, hanem telik hasok.

A 19. század magyar irodalmából sem hiányzik Palingenius neve. Kazinczy levelezésében többször előkerül a *Zodiacus vitae* egy-egy részlete. Így például a magyar jakobinus Hirgeist Ferenc 1803. május 7-én a csehországi Vodiceben (Tábor mellett) kelt német nyelvű levelében idézte a „Quaelibet urbs, totusque Orbis Patria esse videtur / Egregio fortique viro, et bene vivit ubique” sorokat.⁶⁴ Johann Friedrich Seivert (1755–1832), erdélyi guberniumi hivatalnok Kazinczy Ferencnek írt német nyelvű levelében (Nagyszeben, 1818. IV. 3.) szintén latinul idézett egy fél hexametert.⁶⁵ Ezekben az években már a szerzős közköltészeti alkotásokban is található hivatkozás Palingeniusra. Katona Sámuel (Sándor?) „pensionátus kapitány” 1820. december 26-ai István-napi köszöntőjére (*Fitzfa sip*) Bernáth András Heves megyei ügyvéd és táblabíró *Észrevételek a fitzfa sipra* címmel verses választ készített (1821), melyben e sorok olvashatók: „[...] ne merj véteni / Annak, kinek a ruhája / Fekete s nyakán szoknyája, / Palingenius mondja.”⁶⁶ Bars vármegye táblabírája, Ponori Thewrewk József Balogh Jánosról írt életrajzában (1830) egy anekdota kapcsán – mintegy „honossá téve” –

62 Azonosításuk: ZV V, 601; ZV V, 604.

63 *Mérő-serpenyő* [...] (H. n.: ny. n., 1790), 21; vö. Friedrich Freiherr von der TRENCK, *Bilanz* [...] (H. n.: ny. n., 1790), 20.

64 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, közléteszi HARSÁNYI István, 22. kötet, 1764. december 3. – 1831. augusztus 15. (Budapest: MTA, 1927), 59–60, 60.

65 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 24. kötet (3. pótkötet), s. a. r. ORBÁN László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 226, 631, 633. „poscit cum dote maritum sagt Palingenius” – a teljes sor: „Filia iam grandis poscit cum dote maritum” ZV V, 972, hozzáférés: 2017.03.04, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_6088_k

66 DRASKÓCZY László, „Egy ismeretlen Kazinczy-levél”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 60 (1956), 350–355, 353.

magyaros formában írta le „Palingéniusz” nevét, amikor latinul idézte néhány sorát (ZV II, 447–450).⁶⁷

A *Zodiacus vitae* kedveltségét a 19. század első felében további két, kiragadott példával érzékeltetem. Egyrészt ismeretes, hogy Helmečy Mihály (1788–1852) a Palingenius álnevet használta.⁶⁸ Másrészt Kozma Gergely (1774–1849) unitárius lelkész, drámaíró a 19. század első felére datált füzetében fennmaradt néhány oldalnyi másolat a *Zodiacus vitae*-ből. Kozma két kérdésre keresett választ Palingenius-nál, hogy tudniillik „Mi a Böltesség”, és miként vélekedik „A Világ Teremtéséről”. A kérdésekre válaszul Kozma egy-egy hosszabb latin nyelvű idézetet másolt füzetébe.⁶⁹

Palingeniust a szélesebb társadalmi körökben is ismert szerzőként tartották számon a 19. század második felében.⁷⁰ Az utalások elsősorban a protestáns érdeklődést jelzik. 1866. szeptember 23-án a *Protestáns egyházi és iskolai lapban* Csúthy Zsigmond (1814–1884) református lelkész *Egy kis észrevétel* című írásában például így idéz: „Azt mondja valahol Palingenius: Deme autem lucrum, Superos et Sacra negabunt, Templaruent, nec erunt Arae, nec Jupiter ullus.”⁷¹ A ultramontán egyházi hatalom ellen író Csúthy napi politikai szinten ugyanazt a Trencktól idézett két sort aktualizálta, amit a *Mérő-serpenyő* (1790) fordítója közölt a mű címlapjának hátoldalán.

A *Pápai Lapok* című városi hetilap tárca rovatában 1884. november 23-án jelent meg *A levél* című szórakoztató szerelmi történet első része, melynek elején a bontakozó érzelmek bemutatásában ez a megjegyzés olvasható: „Lám megmondta a tudós Marcellus Palingenius Stellatus ezelőtt negyedfélszáz évvel, hogy ha valaki valamit szeret, tartsa titokban. Hát még ha valaki valakit szeret. De így jár, aki nem olvassa a 'Zodiacus Vitaet'! [...]” A tárcaíró kötetlen formában utalt Palingeniusra, feltételezve, hogy olvasói is ismerik a munkát.⁷²

67 PONORI THEWREWK József, *Néhai Galantai Balogh János' [...] életrajza* (Esztergom: Beimel J., 1830), 20.

68 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, hozzáférés: 2017.03.04, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/h/h08038.htm>.

69 Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, MsU 1655-16, 147–152, 147. *Mi a Böltesség*. M. Palingenius Poétának az ő Könyvében, melly Déák nyelven készült versekből áll, és tizmie *Zodiacus vitae*: így felel röviden: Nil aliud certe est, nisi prima scientias perquam, / mens pura, et nullo mortali pondere pressa, / Libera terrenis affectibus, atria caelo / scandit, et aetherea cum Diis versatur aula, / Omnia despiciens prorsus mortalia, tanquam / Frivola, et assidue tendens velut ignis vi altum / Inferiora parum curans, sublimia semper / Cogitat, et vere quae sint bona, quae mala novit / Ac verum a falso recte distinguit, et illa / (: Quae caeci [et miseri] mortales maxima rentur :) Regna voluptates, et opes, tumidos que triumphos / Pro quibus usque adeo noctesque, diesque laborant / Pro nihilo pendens, curas miseratur inanae, / Ospendens recte vivendi iter, ac moniendi, / Praefulget sapiens aliis, ceu sideribus sol, / [ZV V, 876–890] 148. p. [...] [ZV V, 891–910] A Világ Teremtéséről e vélekedése vagyon M. Palingenius Poétának. 149. p. An vero aeternum sit caleum an caeperit olim, / Expectetque suum post plurima secula finem / [...] [ZV XI, 786–808] 150. p. [...] [ZV XI, 809–830] 151. p. [...] [ZV XI, 831–855] 152. p. [...] [ZV XI, 856–873]. Vö. Elemér LAKÓ, *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, I, Catalogue* (Szeged: SZTE, 1997), 344. A megtevesztő leírás szerint az omniárium e része teljes terjedelmében magyar nyelvű. A kéziratról készített másolatot Gábor Csillának köszönöm.

70 Vö. pl. ASZALAY József, *Szellemi omnibusz*, 3 köt. (Pest: Geibel Á., 1855–1856), 2:82.

71 *Protestáns egyházi és iskolai lap* 9, 38. sz. (1866): 1191. hasáb. Szövegazonosítás: ZV V, 601; 604.

72 *Pápai Lapok* 11, 47. sz. (1884): 1. – Az emlékezetből szabadon hivatkozott részlet valószínűleg az „arcano clausos in pectore” (ZV V, 244) volt.

Mi maradt ebből a társadalom művelt részében egykor élő tudásból napjainkra? Mindössze néhány Palingeniustól eredeztetett, szólássá és közmondássá alakult sor. Így például az Enyedi Fazekastól is idézett „Utilis est medicina, suo quae tempore venit,”⁷³ a „spes famae solet ad virtutem impellere multos”⁷⁴ vagy a „post cineres est verus honor, est gloria vera.”⁷⁵ A *Magyar közmondások nagyszótárában* két további hivatkozás található Palingeniusra: a „Rómát sem egy nap alatt építették” (ZV XII, 460–461) és a „Fát se(m) vágják ki (le) egyszerre [egy vágással]” (ZV XII, 459) esetében.⁷⁶ Paczolay Gyula *Ezër magyar közmondás és szólás* című munkájában három utalás található: a „Nëm egy nap alatt épült Buda vára,” az „Eső után köpönyeg” és a „Fát nëm/sëm vágják ki egy csapásra/vágásra” szövegekörnyezetében.⁷⁷ A fenti közmondások körében további, Palingeniusnál korábbi, hasonló értelmű szólások és mondások tűnnek fel, melyeket valószínűleg ő is ismert és felhasznált. Így például az „Eső után köpönyeg”-nél Ovidius (*Clipeum post vulnera sumere*, *Trist* 1, 3, 36) és Erasmus (*Post bellum auxilium*, *Adag* 2517), a „Fát nëm/sëm vágják ki egy csapásra/vágásra” esetében Erasmus (*Multis icibus dejicitur quercus*, *Adag* 794). Mindez kellően bizonytalanná teszi a többszörösen átfogalmazott gnómák valódi forrását a hivatkozásokban.

Összegzés

A vizsgálat jelzi, hogy az eddig lényegében ismeretlen magyarországi Palingenius-recepciót különböző források bevonásával, komplex módon érdemes megközelíteni. A régi magyar irodalom különféle műfajú szövegeiben a 16. század második felétől mutatható ki a *Zodiacus vitae*-részletek tudatos beemelése. Az első magyar nyelvű Palingenius-sor megjelenése előtt Kovácsóczy Farkas, Johannes Bocatius és Miskolczi Csulyak István képviseli az aktív recepciót. Jelenlegi tudásom szerint az első magyarra lefordított *Zodiacus vitae*-sorok Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* (Bártfa, 1626) című erkölcs-tan munkájában olvashatók. A magyarul megszólaló „Palingenius”-t néhány évvel megelőzte a mű részleteinek felekezeti szellemben átfunkcionalizált, eleinte fordítás nélküli felhasználása a hitvita-irodalomban. Ez a folyamat 1614-től kezdődött. A célzatosan kiválasztott sorok ideológiai-eszmei célzatú alkalmazásának újabb, látványos időszaka a 18. század vége.

A *Zodiacus vitae* iskolai használatára – Miskolczi Csulyak 1600-ban Sárospatakon előadott diákversét követően – a Lorántffy Zsuzsanna által támogatott váradi református kollégiumból származik az első forrás, az 1605–1657 közötti időszakból. Ennél pontosabban ma még nem datálható a Szentkirályi Mihály váradi orator tanuló által

73 ZV IX, 833 – BÁNK József, *Latin bölcsességek* ([Szeged]: Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1992), 376, nr. 3852.

74 ZV I, 29 – BÁNK, *Latin...*, 350, nr. 3388.

75 ZV IX, 950 – BÁNK, *Latin...*, 278, nr. 2719.

76 T. LITOVKINA Anna, *Magyar közmondások nagyszótára* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2010), 511–512, 167–168.

77 ZV XII, 460–461; ZV IX, 827; ZV XII, 459 – PACZOLAY Gyula, *Ezër magyar közmondás és szólás*, 3. Bárczi Füzet (Budapest: Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány, 2015), nr. 114, 211, 229.

készített Aglaia-poéma, mely egy nagyrészt Palingenius művéből kiemelt és aktualizált hexameterekből álló vendégszöveg. Ugyanezt a munkát a sárospataki iskolában is felhasználták. Több adat utal a mű tananyagszerű használatára a latin nyelv és a poézis gyakorlati oktatásában egészen a 19. század első feléig. A recepció 20. századig ívelő történetét Mikszáth Kálmán neve éppúgy jelzi, aki két *Zodiacus vitae*-kiadást őrzött könyvtárában, mint a különféle kiadások előfordulása az iskolai könyvtárakban a II. világháború előtti időszakban.⁷⁸

78 Minderről bővebben lásd a teljes terjedelmű tanulmány *Történeti könyvtárak katalógusai, könyvjegyzékek, könyvbeszerzések* című, megjelenés alatt álló részét.